

A. D. 1353. — Commentaire sur les Décrétales de Grégoire IX.

Rome, Biblioteca Vaticana, Vat. lat. 1456, fol. 179.

Début de la *Novella* de Johannes Andreae sur le 2e livre des Décrétales de Grégoire IX. L'illustration représente un évêque siégeant au tribunal; devant lui, les partis s'afforcent de faire valoir leurs droits. Au bas du cadre de l'illustration, commençant par la gauche, le miniaturiste a écrit : *Ego Nicholaus de Bononia feci hoc opus anno Domini millesimo trecentesimo LIII, die tercio mensis Iunii*. Le Codex a donc été écrit en 1353 ou peu auparavant et il provient de Bologne. Sur Nicolò da Bologna voir Lisetta Ciacco, *Appunti intorno alla miniatura Bolognese del secolo XIV* (dans *L'Arte*, Rome 1907, p. 105) et les ouvrages qui y sont cités. Notre Fac-simile est un peu réduit.

(Pour une meilleure compréhension du texte, nous donnons aussi ci-dessous le chapitre des Décrétales qui est commenté.)

La façon de citer les livres du *Corpus iuris canonici* et du *Corpus iuris civilis* offre de grandes difficultés pour la lecture. Voici quelques exemples qui montreront comment les anciens canonistes citaient ces livres :

d. VIII. quo iure = in prima parte Decreti, distinctione VIII., canone qui incipit „Quo iure”.

I. q. I. principatus = in secunda parte Decreti, causa prima, questione prima, canone „Principatus”. — De poen. d. VII. qui egerit = in tractatu „De poenitentia”, distinctione VII. canone qui incipit „Qui egerit”.

De comp. d. III. qui incipit „De compunctione” = in secunda parte Decreti (quae inscribitur „De consecratione”) distinctione I. canone „Nocte sancta”.

De iur. pa. quia cleric = in libro Decretalium, sub titulo „De iure patronatus”, capite quod incipit „Quia cleric” (voir ligne 15).

De elec. indemnitatis, §. si vero. li. VI. = in libro Sexto, sub titulo „De electione”, capite „Indemnitatis”, paragraphe „Si vero” (voir l. 23).

De reliq. et vena sancti si dominum et Clem. = in constitutionibus Clementinis, sub titulo „De reliquiis et veneratione sancctorum et apostolorum”.

Intra. de iur. et de cons. sine scripto = in libro Institutionum Iustiniani imperiorum, sub titulo „De iure naturali, gentium et civili”, paragraphe „Sine scripto” ff. ex quibus causis ma. I. ab hostibus §. sed quod = in libro Digestorum Iustiniani imperiorum, sub titulo „Ex quibus causis maiores”, lege quae incipit „Ab hostibus”, §. Sed quod” (voir l. 44).

C. de prescript. XXX vel XL ann. l. si quis §. = in libro Codicis, sub titulo „De prescriptione XXX vel XL annorum”, lege „Si quis”, §. penitula.

in Authen. de trien. et semis. §. consideremus collat. III. = in libro Authenti- corum, sub titulo „De triente et semisse”, §. „Consideremus”, sub collatione tertia.

Voir le traité *Modus legendi abbreviaturas passim in iure civili quam pontificis occurrentes*,

(*De iudicis. Ex concilio Africano. Cap. I.*: *De Quodvultio Centuriensi episcopo, quem cum adversarius ipsius eum petisset ad concilium introduci, interrogatus, an cum eo vellet experiri, primo id promiserat, et altera die respondit, hoc sibi non placere, atque discessit: Placuit, ut nullus eidem communicet, donec satisfactione praemissa fuerit absolvitus. Nam adim sibi episcopatum ante causae eius exitum nulli potest iure videtur.*)

Incipit liber secundus. De iudiciis. Rubrica.

Expeditis preparato- riis iuditorium ad iudicia veniamus.

5 Et dictum est in plurali, qui iuditorium aliud cri- minale, de qua nostra, codem,

Aliud et capite. Cum non ab homine, aliud civile.

10 de quo infra, eodem, *Ceterum et capite*

Quia V.; aliud ordinariu-

15 de quo infra, eodem, *Dileti et capite Examinata*, aliud extraordi- naria, infra, eodem, aliud spirituale, infra, eodem, *Exhorta*, aliud temporale, infra, eodem, *Venerabilis*. Non est addendum de omnibus spiritu-

ali, infra, eodem, *Quanta*, quia illud spirituale est, infra, *De iure patronatus, Quia clerici*, [secundum]

Goffredum. Item iuditorium aliud universale, aliud generale, ali- ud speciale, aliud commune; de his, infra, *De libelli oblatione*, capite II, et in *Spenda*,¹ hoc eodem titulo per totum. XV significaciones iudicii, quas pos- suit Ioannes Monachus super Iuris ista VI. libri, vide eodem libro, *De regulo iuris*, III. et XIX. et questione XV. et XXV. questione VII. et XXII. quae ultimo, §. *Huius* usque ad finem. Et repetitur in VI. et in Clementina, qui convenit.

*De officiis delegati. Consultuli. Qui filii sint legitimi?*² *Causam, II, 2.* *De electione.*

Indemnitatis. §. *Si vero, libro VI.*; *De hereticis*, capite finali, in principio; *De immunitate ecclesiastica*.

De electo. Debet, ad finem, ubi non vallet seculari iudicium factum in eccllesia

De Quoniam. Casus. Qui promi- sit non debet recidere. Recidere potest. Et diligitur in duas partes, in prima

ponitur factum et contumacia puniuntio;

30 in secunda repellitur accusatoris iniusta peticio. Secunda ibi:

„Nam adim. 4) Vel secundum Petrum dividitur in III: in prima

ponitur facti narratio; in secunda iuria positio; in tercia in-

cidentia questionis decisio. II. ibi: „Placuit”. *De Quo-*

valitudo; supple „statutum est”. Tancredus.³ Sed sine hoc subauditu suf-

35 ficitur, non potest. Et sic iste, Et hic est „de” pre-

positio, „Quodvultio” proprium nomen, quod decidi poterat, sicut „Deodatus”⁴ infra, *De symonia*, capite III., in superscriptione.

Ostiensis, et „Deusdedit” eodem titulo, *Tanta, Quem*, alias quoniam, et est Parisiensis littera et melior, secundum Petrum.

Eum: episcopum. Vincentius. *Pecisseti* arguit,

40 quod quis non debet proponere nisi prius audience concessa. Item

arguit, quod licet partes sint presentes coram iudice die

et loco, et iuris non metitur pars ex parte iudicis

requiratur, et compotum sciatur, et in hoc modus

tempus est consumendum. *Digestus. Ex quibus causis maiores*, lex. *Ab hostibus*,

45 §. *Sed quod*. Vincentius. *Ad concilium*: provinciale, ubi cause tracta-

bantur. *De libelli oblatione*, capite I. *Petrus. Introduci*: quasi ad vocari,

ut causeret. Innocentius. *Interrogatus* noto quod circa prin-

cipalium questionem iudex interrogare potest in XI casibus qui

¹ L'ouvrage *Speculum iudicis* de Guillelmus Durandus (Guillaume Durand). Une autre main a écrit au-dessus de la ligne en *ITIA a parte*.

² Il semble qu'il y ait là une faute de copiste. ³ = secundo,

parce que dans ce lire il y a deux chapitres, commençant par *Causam*, „et ibi est exppositio.”

⁴ L'édition de Venise de *Vetus et Novus communio*, de l'an 1013, au lieu de I à *Tan = Tancredus*.

⁵ En antiqua compilatione (dans l'ancienne collection de droit) après «vellet» ou lit «apud episcopos».

⁶ En marge trois mots d'une autre main. ⁷ Apres reprobat

quelque chose a été barré. ⁸ Edition de Venise. ⁹ Le titre complet est : *De interrogatoribus in iure faciliis et interrogatoribus actionibus*.

Venise 1566; Fr. Laurin, *Introductio in corpus iuris canonici*, Fribourg-en-Brisgau 1889, p. 9. *Littera Bononiensis*. Ecriture gothique de Bologne. Le corps des lettres est grand et large, les hastes supérieures et inférieures sont très petites. Souvent les traits des lettres ont une double brisure, comme dans l'écriture qu'on appelle «lettre de forme»: voir a, d, e, o, t (2). Les signes d'abréviation sont très petits.

Lettres isolées. Voir a (I, 2), II, 4, 5). e et o sont difficiles à distinguer; pourtant, en général, le crochet de e a une direction plus horizontale, celui de l'e une direction plus oblique (*indistinctus*). ¹⁰ a et e melé(e)s, la forme droite (I, 2; II, 1, 17, 28). Oùvera, lorsque pas seulement le rond après o, mais aussi après (4), b (1), p (4), t (4), u (2), s à la fin des mots a quelquefois la forme longue (4, 17); u au commencement des mots a le plus souvent la forme ronde (4, 14, 19); à la fin des mots, il a quelquefois la forme pointue (14, 43).

Beaucoup d'abréviations caractéristiques. Voir e, = *capite* (8, 10), e, = *codem* (il faut suppléer *título* ou *libro*). G, = *glossa* (II, 37, 38). I. long = *infra* (7, 10). I. = *lex*, (II, 1, 1), etc.; ces sigles sont suivis d'un point, ou mis entre deux points. Le signe ff (II, 1, 5) mérite une attention spéciale, il est alors dérivé de l'ig (1, 1) par l'ajout de e de l'ig. ¹¹ de l'ig, etc. Je suppose que ce signe c'était un D barré par le milieu; ce signe souvent avait mal formé, et les copistes lurent par erreur ff. Voir Fitting, *Über die Entstehung des Zeichens ff für die Ligetos* (dans la *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, 12, Weimar 1876, p. 300). Les noms des juristes aussi bien que les mots cités des livres de droit sont abrégés, généralement par suspension (Gof. = *Goffredus*, 16; fil. = *filius*, 23; ob. = *oblatione*, 17); toutes ces abréviations sont accompagnées d'un ou quelquefois de deux points. Voir la forme de l'abréviation pour ur et ua (28, 44).

Nombreuses liaisons de boucles. Voir par ex. fe, pp (2), dc (5), de (7). A la fin des lignes on trouve quelquefois un trait vertical pour remplir la ligne (5, 7; voir Reusens, *Éléments de paléographie*, p. 160).

notandum Digestis. *De interrogatore actionibus*,¹² lex I. Sed extra illos casus, et extra principale questionem interrogare potest, ubi movet equitas, ut: quis prius conductus hospitali vel lectum, vel quando fuiti citatus, vel via litigare sub nobis ut hic; et *De fidei instrumentorum*,¹³ Cum Iohannes; Digestis. *De interrogatore actionibus. Ubiquumque*. Post item contestatamus nos volunt admodum interrogatores et quos alii interpellamus, pl. Digestis. *De officiis dignitatis. Littera alii et alii. De apellacionibus. Significante*. Vincentius. *Vellere*; in annulo est apud episcopos;¹⁴ *Promiserat*; idem, si non promissemus. Innocentius. *Discessit*; contumaciter; propter quod fuit excommunicatus. *Placuit*; scilicet, concilio Africano de Quovult-deo et cetera. *Nullus*: excommunicatus enim ab omnibus est vitandus. XI, questione III, *Sicut apostoli et capite sequenti, secundum contestationem*,¹⁵ etiam privilegiatis, infra. *De iuris excommunicati, et capite sequenti, secundum contestationem, Nullus*.

Idem episcopo communiceat: plane videtur velle haec littera quod per hec verba „nullius Ticio communicet”; feratur excommunicatio, et facit, quod dicam

De apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

20 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

25 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

30 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

35 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

40 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

45 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

50 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

55 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

60 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

65 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

70 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

75 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

80 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognoscas*; et maxime cum adduntur verba que secundum, et hoc concedatur, ubi apparet

quod iudex hoc intendit, et talis erat, qui excommunicare poterat; et tunc procedat quod dicitur, non referre quid ex equo/potentibus

85 *Et hoc, admodum velut cedens, et talis, qui excommunicare poterat, non possunt. De apellacionibus actionibus*, capite ultime, libro VI, ex sua significazione non excommunicant, ex quo sequitur, quod talis communicando alii non peccaret vel celebrando irregulares non esset. *Satis*-

factio: an absente adversario et non vocato excommunicantur, notant, hic Petrus et Abbas et Egidius, et remissive dabo infra, *De*

apellacionibus. Præterea, II, super verbum *Cognosc*